

7. Офіційний web-сайт Центру соціально-економічних досліджень CASE Україна. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.case-ukraine.kiev.ua>, рубрика «Новини та анонси», розділ «Звіт про світову конкурентоспроможність».

8. Міжнародна конкуренція: форми, методи та основні тенденції розвитку [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://kimo.univ.kiev.ua/MEO/63.htm>

9. Теорія конкурентних переваг [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-text-4391.html>

Статтю подано до редакції 27.02.12 р.

УДК 330.87

О. Б. Кондрат, аспірант
кафедри історії та теорії господарства,
ДВНЗ «Київський національний
економічний університет імені Вадима Гетьмана»

ХРИСТИЯНСЬКЕ БАЧЕННЯ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ЇЇ РЕЗУЛЬТАТІВ У КОНЦЕПЦІЇ С.М. БУЛГАКОВА

АНОТАЦІЯ. Стаття присвячена аналізу позиції Булгакова щодо практичної орієнтованості політекономії та її моральної обумовленості; морального виправдання господарської діяльності і багатства як її результату з позицій християнства.

Ключові слова. Філософія господарства, політекономія, багатство, концепція господарства, свобода, історичний процес, єдність матеріального і духовного життя.

АННОТАЦИЯ. Статья посвящена анализу позиции Булгакова касательно практической ориентированности политэкономии и ее нравственной обусловленности морального оправдания хозяйственной деятельности и богатства как ее результата с позиций христианства.

Ключевые слова. Философия хозяйства, политэкономия, богатство, концепция хозяйства, свобода, исторический процесс, единство материальной и духовной жизни.

ABSTRACT The article analyzes the position of S. Bulgakov on the practical orientation of its political economy and moral conditioning, moral justification of economic activity and wealth, as a result from the position of Christianity.

Key words. Management philosophy, political economy, the wealth, the concept of economic, freedom, historical process, the unity of material and spiritual life.

Постановка проблеми. Постать С.М. Булгакова викликає великий інтерес як філософів і соціологів, так і, хоча й меншою мірою, — економістів. І це закономірно, оскільки, як би не хотілося «перетягнути» С. Булгакова в економічну область, елементарна справедливість змушує визнати, що талант і зусилля вченого були віддані насамперед православ'ю і філософії. Разом з тим, почавши свою наукову кар'єру як економіст, Булгаков часто звертався до економічної проблематики принаймні до 1917 року, тобто до початку так званого «богословського періоду» його життя. Особливе місце Булгакова в історії вітчизняної економічної думки займає його спроба обґрунтувати моральну обумовленість політичної економії і надати їй християнського виміру.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Спадщина С.М. Булгакова і досі лишається мало дослідженою, особливо в економічній сфері. Найґрунтовніші дослідження у сфері булгаківської біографії, методології та концепції господарства в Україні належать економічному факультету Київського національного університету ім. Т. Шевченка під керівництвом В.Д. Базилевича [4]. Особливе значення, для розуміння спадщини С. Булгакова, мають праці його сучасників — Н.Бердяєв, В.Соловйов, В.Сперанський.

Постановка завдання. Метою статі є аналіз позиції С. Булгакова з питань практичної орієнтованості політекономії та її моральної обумовленості, а також морального виправдання господарської діяльності і багатства як її результату з позицій християнства.

Основна частина. Початок наукової діяльності Булгакова припадає на другу половину 1990-х років. Це було становлення нового етапу розвитку науки, який ще не встиг захопити перспективами, що відкривалися в тому числі і в галузі формального аналізу; тривали суперечки у сфері методології. Питання про те, що таке політекономія, який її предмет і які її відносини з іншими областями соціального знання, незмінно хвилювало економістів з самого початку її виникнення. Маржиналістська революція, хоч і проголосила еру об'єктивної економічної науки, запропонувавши досить привабливий інструментарій аналізу, не змогла забезпечити необхідне філософське підґрунття. Оскільки залишила відкритим питання про те, яким чином, наскільки та чи може вза-

галі позитивне економічне знання поєднуватися з нормативними установками.

В останній третині XIX — початку XX століття важко знайти помітного економіста, який би обійшов мовчанням цю проблему. У Росії їй віддали належне такі відомі вчені, як П. Струве, М. Туган-Барановський та ін. При тому, що загальний напрямок дискусій в Росії і на Заході в цілому співпадав, у Росії позиції тих, хто відстоював ідею суворой позитивної спрямованості економічної науки, були помітно слабкіші позицій прихильників ідеї про неминучість зв'язку економічної теорії із завданнями соціальних перетворень і реалізації суспільного ідеалу. Тобто можливість і реальність тісного зв'язку етики і політекономії визнавалися більшістю вітчизняних економістів. У цьому сенсі можна говорити про їхню близькість до позицій історичної школи з її прагненням знайти об'єднуючу теоретично-практичну точку зору і принципом методологічного холізму, що контрастує з індивідуалізмом нової класики [5, с. 21].

Ні сам по собі інтерес до подібної проблематики, ні навіть загальний напрямок досліджень С. Булгакова, не виходили за рамки традиції. Особливість його позиції визначена іншими обставинами: перш за все релігійним змістом філософських і моральних аргументів політекономії, а також тим, що в цих пошуках він вийшов за межі політекономії як позитивної науки і звернувся до філософії господарства як загального господарського світогляду, який представляє, за висловом вченого, «відому систему оцінок, норм та ідеалів у застосуванні до господарського життя» [5, с. 4].

У рецензії на «Філософію господарства» В. Сперанський писав: «Професору Сергію Миколайовичу Булгакову належить, поза сумнівом, єдине у своєму роді місце серед російських учених-економістів. Далеко не замикаючись у формальні рамки свого фаху і не грішачи в той же час поверхневим делітантством, він прагне до створення цілісного релігійно-економічного світогляду. Він хоче відкрити людству не тільки нову землю матеріального благоденства, а й нове небо радісного релігійного соціоспоглядання» [9, с. 3].

У «Короткому нарисі політичної економії» С. Булгаков висловив досить поширену ідею про те, що політекономія являє собою, умовно кажучи, єдність двох частин — теоретично-технічної та практично-соціальної. Перша зайнята аналізом процесів, що відбуваються в господарстві, друга має виражену прикладну спря-

мованість і тому тісно пов'язана з поняттям суспільного ідеалу. Оскільки остання обумовлюється загальними уявленнями, насамперед релігійними, етичними і соціальними, єдиної для всіх часів політекономії бути не може [2, с. 702].

Для С. Булгакова політекономія з самого початку представляла собою насамперед не прикладну етику, а саме, етику господарського життя. Тому особливий інтерес викликала навіть не проблема поділу економічного знання і не зміст теоретичної частини, а питання про сенс і моральні підстави того, що виходить за межі «чистої» теорії.

Посилюючи увагу до соціальних питань і усвідомлення необхідності працювати на суспільство, Булгаков спробував висловити власну стурбованість соціальними питаннями і позначити можливість їх розгляду у світлі християнського вчення, в тому числі і визначаючи нову філософію політекономії. Оскільки християнство ніколи не пропонувало конкретних програм вирішення злободенних питань, а могло лише давати їм своє прочитання та окреслювати загальні перспективи їх вирішення, завжди залишався досить широкий простір для індивідуальних позицій і думок. Що стосується науки — в даному випадку політичної економії, — тут вплив християнства швидше міг проявитися в колі розглядуваних проблем, щодо тих чи тих явищ господарського життя.

Точками дотику політекономії та християнства, є питання про моральне виправдання господарства (господарської діяльності) і багатства. Це — вічна проблема християнської етики, яка розуміється як проблема ставлення суспільства до багатства — вічна проблема і кожної цивілізації. Для християнства її постановка означала спробу подолати розрив між установкою на аскетизм і прагненням людини до кращого матеріального становища.

У самому християнстві можна знайти підстави для заклику як до звільнення від світу, так і до підкорення його, і в різні періоди історії суспільство приходило до того чи іншого компромісу між цими позиціями. Як писав Булгаков, християнська доктрина була змушена лавіювати між «прямолінійним антигосподарським аскетизмом і безпринциповим маммонізмом, йдучи назустріч завданням економічного життя» [5, с. 156].

У різні історичні епохи споруджувалися то більш, то менш високі моральні бар'єри у відносинах між християнською мораллю та світським життям і багатством. Так, середньовічна свідо-

мість навіть у своїх найбільш терпимих проявах залишалася ідеологією відсторонення від господарства і власності. Знадобилася Реформація, щоб примирити делікатну совість середньовічного мораліста з господарськими прагненнями людей і заявити про духовний зв'язок між господарським прогресом і моральним підйомом. Слід визнати, що ті, кого ми сьогодні називаємо великими економістами, будучи людьми християнської культури, аж ніяк не сторонилися цієї проблеми. І кожен вирішував її для себе відповідно до власної філософії і моральних установок часу.

До періоду, про який йде мова, подолання підозрілості щодо багатства досягло в західному суспільстві такої стадії, коли стало можливим говорити про панування світогляду, який С. Булгаков називав економічним матеріалізмом, або економізмом, і яке розглядало життя суспільства крізь призму зростання багатства і стверджувало особистий або класовий егоїзм як «єдину основу громадськості» [6, с. 204].

Звичайно, існувала спокуса боротися з ідеологією багатства запереченням будь-якої моральної значущості останньої, повернутися до протиставлення господарської діяльності і духовного життя. Але завдання, яке ставив перед собою С. Булгаков, було іншим: утворення ідеї моральної обумовленості господарської діяльності і подолання того, що Соловйов визначив як хибне і аморальне відокремлення економічної галузі відносин як незалежної від моральних умов людської діяльності взагалі. Можливість подолання цієї слабину в християнстві С. Булгаков пов'язував з ідеєю єдності матеріального і духовного світів як творіння та прояву божественного начала, свободи особистості в християнстві і господарства як об'єкта творчості людини і людства в цілому.

Погляд С. Булгакова на багатство визначають кілька ключових моментів. По-перше, ідея про єдність духовного і матеріального світу і благодаті, що дозволила йому вирішити питання про принципове схвалення всієї сфери «господарського виробництва та споживання» і політекономії як науки, що досліджує ці сфери. Ідея початкової тотожності суб'єкта та об'єкта визначила і ставлення Булгакова до аскетизму і гедонізму як до поділу двох органічно пов'язаних сторін буття.

Цікаво, що С. Булгаков критикував аскетизм за його зв'язок з моральним індивідуалізмом і за несумісність з принципом християнської свободи, що передбачає вільний вибір людини на шлях

ху її морального удосконалення, а отже, і свободу у відмові від багатства. Останнє неможливо, якщо існує бідність, нав'язана обставинами життя, подолання якої не залежить від людини. Зростання багатства вчений надавав, позитивного значення тільки як факту, що сприяє усуненню бідності і тим самим звільненню людського духу. «... Боротьба з бідністю, — писав Булгаков, — є боротьба за права людського духу». Реалізація цих прав неможлива в умовах недобровільної бідності, і робить зречення від багатства результатом не особистого вибору, а насильства [4, с. 116].

По-друге, для С. Булгакова характерний підхід до багатства як до умови подолання зовнішньої несвободи людини. «Зростання багатства, що збільшує сили людини і пробиває стіну відчуження між людиною і природою, є тільки негативна умова для духовного життя людини, вона створює для неї більш широкі можливості духовного життя, відкриває перед нею нові широкі перспективи, але не вирішує за неї, не зумовлює того застосування, яке зробить з них одинична людина і сукупне людство» [2, с. 7].

Разом з тим, ця несвобода має і позитивний сенс як потенційна можливість утвердження і розвитку людського духу. У цьому сенсі свобода розуміється «як позитивна міць, як зростаюче володіння багатством і внаслідок цього зростання потенційної можливості прояву і самоствердження людського духу... Не випадковість, що культурний розквіт історичних народів, історичне процвітання збігається з епохою й найвищого матеріального розквіту, і навпаки: культурний занепад супроводжується і занепадом економічним» [4, с. 117].

По-третє, багатство у Булгакова постає, швидше, в суспільно-господарському, ніж індивідуалістичному розумінні, як «деякі загальні умови матеріального існування даного суспільства». У такому трактуванні апологія багатства може бути відділена від апології корисливого інтересу як явища індивідуального життя, найважливішим принципом якої Булгаков вважав принцип духовної свободи від багатства. Що розуміється як звільнення від влади природи зростання суспільного багатства через прогрес «зовнішньої людської свободи». Таким чином, зникло протиріччя між особистою зацікавленістю в багатстві і благом суспільства. Булгаков виправдовував перше в тій мірі, в якій воно сприяє другому.

Слід зауважити, що саме по собі прийняття виправдання особистого матеріального інтересу через підпорядкування його суспільному благу цілком логічно узгоджує інтереси особистості і суспільства, в тому числі і того, що стосується сфери матеріального. Якщо зростання народного багатства розуміється як шлях звільнення від влади природи, як прогрес у зовнішньому волевиявленні людини, то наука про народне господарство є наука, що вивчає умови звільнення людини від рабства природи. І так як християни і християнське людство покликані бути вільними, бо тільки вільна і, зокрема, вільна від примусової влади природи людина може здійснювати своє історичне покликання, то спільне завдання політичної економії повинно бути визнаним відповідно до вимог християнського прогресу. Таким чином, на думку С. Булгакова, зв'язок багатства зі свободою стає основою для християнського визнання політекономії [2, с. 7].

Якщо виправдання багатства дозволяє побачити позитивний момент у господарстві з позицій, так би мовити, результату, то розуміння праці як творчості дозволяє зробити це з точки зору процесу. Причому, як і у випадку з багатством, мова йде не про окремі атомарні акти господарської діяльності, а про працю як про творчість людини в її органічному зв'язку з трансцендентальним суб'єктом господарювання — людством.

Для Булгакова у праці з'єдналися християнська заповідь працьовитості та первинний зв'язок матеріального і духовного. Він уявляв працю творчим процесом людини і людства з перетворення світу, називав її «живим зв'язком між суб'єктом і об'єктом, мостом, що виводить у світ реальностей і нерозривно з'єднує його з цим світом». У цьому виявляється глибокий гносеологічний сенс праці та господарської діяльності, який вказує на можливість подолання суперечності між ідеалізмом і матеріалізмом [7, с. 82].

Булгаков критикував ортодоксальну політекономію за нерозуміння філософського значення праці, в розгляді її виключно через призму створених нею благ, наслідком чого стало трактування праці як фактора виробництва. Саме це призвело насамкінець до «економічної людини», а політекономію позбавило внутрішнього динамізму. Таким чином, принципову статичність політекономії Булгаков пов'язував не з специфічними теоретичними передумовами, а з філософським матеріалізмом, який зумо-

вив зосередженість політекономії лише на об'єктивній стороні праці, залишивши поза увагою її духовний зміст.

Ідея моральної обумовленості господарського життя передбачає відмінне від ортодоксальної політекономії, розуміння економічної свободи. Це розуміння не зводиться до необмеженої свободи слідувати корисливому інтересу, морально виправданою тезою про соціально-економічну гармонію. Булгаков підкреслював необхідність дослідити вплив релігійних мотивів на економічне життя і господарську поведінку людства. Тут можна було б говорити про близькість його до позицій М. Вебера, якби не спроби Булгакова поставити питання про економічний потенціал православ'я і привнести його дух в економічне життя і науку.

Моральну обумовленість економічного життя Булгаков виводив з трансцендентальної єдності суб'єкта господарювання. Стосовно економічної науки ця теза означає визнання якісної особливості господарства, неможливості звести його до простої суми господарських актів окремих індивідів. «Те, що називається господарством в сенсі емпіричному, виражається в множині розділених господарських актів, скоєних окремими людьми... У генетичному понятті господарства... ми, безумовно, піднімаємося над цими окремими розділеними актами і розглядаємо їх як прояви деякої єдиної функції, що володіє певною пов'язаністю, єдністю іншого роду, на відміну від їх алгебраїчної суми. Динамічно вони представляються нам частковими, уривчастими проявами якоїсь єдиної дійсності, підпорядкованої в своєму розвитку своїм особливим нормам... Ми не побачили б у господарстві (науці) найістотнішого його змісту... якби не зупинили... уваги на цілому, що виходить за межі окремих актів... господарство не тільки логічно, а й фактично, історично є *rgius* окремих актів господарства. Господарство має вже існувати в своїх основах, щоб були можливі ці окремі акти...» [7, с. 90—91]. З наведеної цитати з усією очевидністю випливає, що атомізм ворожий історизму і що подолання статички неминуче призводить до ідеї цілого в господарстві.

Визнання соціальної природи господарства і праці як «олюднення природи» зовсім не означало трактування господарської діяльності як мирного і спокійного процесу. На думку Булгакова, саме ворожість, жорстокість, загальне суперництво і прагнення до особистого збагачення — ось, що проявляється на поверхні соціальних явищ, затушовуючи спільність господарського проце-

су. Саме ці риси і привертають увагу політекономії, яка знайшла для вираження особистої спрямованості до багатства вдалу конструкцію — модель «економічної людини».

Якщо ж господарство за своєю суттю розуміється як єдиний процес, а багатство — як загальні умови матеріального існування даного суспільства, то проблема протистояння людей, груп і класів з приводу розподілу багатства відступає на другий план, поступаючись місцем проблемі зростання суспільного багатства. Але оскільки багатство розуміється не в строгому матеріалістичному розумінні, його зростанням визнається тільки такий стан, коли збільшення матеріального добробуту досягається за умови, коли ніхто в суспільстві не стає біднішим.

Фактично С. Булгаков формулює умову оптимальності В. Парето, прийшовши до неї з абсолютно інших, якщо не сказати протилежних, світоглядних позицій, ніж Парето. Абсолютно ясно, що якщо багатство трактується по Булгакову, то проблема його зростання невіддільна від проблеми розподілу. Оскільки для Булгакова сенс політекономії полягав у сприянні зростанню суспільного багатства як умови духовного розвитку суспільства, самостійного значення набуває проблема економічної політики. Причому те, що політекономія не може дати «наукової» відповіді на конкретні питання, тільки підсилює значення політики.

С. Булгаков вважав, що на рецептах політекономії «неминуче лежить відбиток суб'єктивності, вільної особистої творчості, тому так нелегко досягається тут однастайність і панує такий розбрат в думках, через що нерідко люди однаково компетентні, загалом будучи однодумцями по-різному вирішують одне і те саме економічне питання... Політична економія поділяє тут спільну долю прикладних наук, та ще з тією особливістю, що внаслідок характеру її проблем, пов'язаних із найбільш насущними питаннями, в ній суб'єктивізм і, так би мовити, вільний розсуд, інтерес і пристрасті впливають більше, ніж де б там не було, і це одне вже змушує ставитися до її висновків з особливо недовірливою обережністю...» [2, с. 22—23]. І це, при визначенні напряду економічної політики, повинні пам'ятати як політики, так і економісти використовуючи поради та інструменти запропоновані політекономією.

Висновки. Отже, прагнучи до створення цілісного релігійно-економічного світогляду, С. Булгаков намагався поєднати

матеріальне та духовне життя суспільства. Шукаючи відповідь на питання щодо практичної орієнтованості політекономії та її моральної обумовленості вчений відмовляється від існуючих традицій у вирішенні проблем господарського, економічного життя, які спиралися на матеріалізм і позитивізм. І натомість пропонує нові принципи економічної теорії, які можна звести до таких: багатство є умовою свободи людини, матеріальним мотивом прояву її творчих прагнень і одночасно умовою матеріального існування певного суспільства; праця є не лише засобом для здобуття багатства, тобто актом необхідності, а й актом творчості.

Водночас, важливим моментом господарської діяльності є моральна оцінка її результатів. Запропоноване С. Булгаковим розуміння багатства, як інструменту для досягнення особистої свободи (як економічної, так і соціальної), для творчого волевиявлення особистості, дозволило піднятися як над політекономічною ортодоксією, що відстоює абсолютну цінність багатства, так і над науковим соціалізмом, який заперечував моральну значимість господарської діяльності. Причому в обох випадках як головні аргументи використовувалися так звані «об'єктивні економічні закони». З точки зору методології економічної науки позиція, зайнята Булгаковим, означала розвінчання її необґрунтованих претензій на керівництво соціальними процесами і одночасно позбавлення її від докорів в поганому виконанні своїх функцій.

Таким чином, високі міркування мислителя набувають для нас цілком конкретного, практичного змісту. Що, власне, і є свідченням глибини вчення, що поставило проблему моральної обумовленості економічної науки в рамки християнського світогляду.

Література

1. *Бердяев Н.* Философия неравенства // Русская философия собственности. — СПб. : Ганза, 1993. — 512 с.
2. *Булгаков С.* Розмисли. Творча спадщина у контексті ХХІ століття / За ред. В. Д. Базилевича. // Краткий очерк политической экономики — К. : Знання, 2006. — 903 с.
3. *Шмоллер Г.* Наука о народном хозяйстве. Ее предмет и метод. — М., 1902. — 386 С.

4. Булгаков С. Розмисли. Творча спадщина у контексті ХХІ століття / За ред. В. Д. Базилевича. // Об экономическом идеале — К. : Знання, 2006. —903 с.
5. Булгаков С. Н. Очерки по истории экономических учений. — М., 1913. —232 с.
6. Булгаков С.Н. Православие. Очерки учения православной церкви. — К.: Лыбидь, 1991. —213 с.
7. Булгаков С.Н. «Философия хозяйства» Соч. в II-х тт. — М., 1993. Т I С. 608; Т II С. 752.
8. Соловьев В. С. Оправдание добра. Нравственная философия. Сочинения. Т. 1. — М., 1988. —892 с.
9. Сперанский В. С. Новая философия государственного хозяйства. Религиозно-экономическое учение проф. С. Н. Булгакова. — Пг., 1915. —144 с.

Статтю подано до редакції 07.03.12 р.

УДК 658.8

О. О. Дима, докторант кафедри маркетингу,
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»

ВИТОКИ ТА ФОРМУВАННЯ ТЕОРІЇ «МАРКЕТИНГУ ПОСЛУГ»

АНОТАЦІЯ. У статті досліджено основні етапи розвитку теорії маркетингу послуг. Аналіз включає дослідження поглядів представників класичної школи політичної економії послуг на категорію «послуга». Вивчено вклад сучасних теорій постіндустріального суспільства, а також північної, марсельської та численних шкіл США у теорію маркетингу послуг.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: послуга, маркетинг послуг, теорія маркетингу послуг, політична економія.

АННОТАЦИЯ. В статье исследованы основные этапы развития теории маркетинга услуг. Анализ включает исследование взглядов представителей классической школы политической экономии на категорию «услуга». Изучен вклад современных теорий постиндустриального общества, а также северной, марсельской и американской школ в теорию маркетинга услуг.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: услуга, маркетинг услуг, теория маркетинга услуг, политическая экономия.